

Arbeidsongeschikten, een klasse apart?

Hoewel er naar de reacties op werkloosheid veel onderzoek is verricht, is er vrij weinig bekend over de reacties op arbeidsongeschiktheid. Aangezien het aantal arbeidsongeschikten in Nederland al ruim tien jaar meer dan 800.000 bedraagt, kan dit verbazingwekkend worden genoemd. Dit artikel tracht deze leemte enigszins op te vullen door na te gaan welke reactiewijzen er binnen de categorie arbeidsongeschikten kunnen worden onderscheiden. Tevens wordt aandacht geschonken aan het verband tussen die verschillende reacties en een aantal achtergrondkenmerken en wordt een vergelijking gemaakt met de bevindingen ten aanzien van werklozen. Het artikel besluit met een bespreking van enkele implicaties voor het reïntegratiebeleid van de overheid.

Inleiding

Door de jaren heen zijn de gevolgen van werkloosheid veelvuldig bestudeerd. Reeds in de jaren dertig verschenen publicaties waarin verslag werd gedaan van het aanpassingsproces, dat werklozen zouden doorlopen (o.a. Bakke Wight 1934, Eisenberg & Lazarsfeld 1938). Onder invloed van de economische recessie in de eerste helft van de jaren tachtig laaide de interesse voor de gevolgen van en de reacties op werkloosheid opnieuw op. Voor een belangrijk deel waren de onderzoeksinspanningen erop gericht de grote heterogene groep werklozen nader in te delen in een aantal meer homogene subgroepen. Bij de selectie van indelingscriteria baseerden de onderzoekers zich meestal op attitudes, belevingen en gedrag van werklozen. Hiermee volgden zij het werk van Merton (1967), die een typologie van individuele aanpassingsreacties op werkloosheid ontwikkelde op basis van gegevens over de mate waarin men instemt met algemene, door de samenleving gestelde doelen en de mate waarin men

bij het nastreven van die doelen gebruik maakt van sociaal aanvaarde middelen.

Aan de hand van verschillende kenmerken zijn sinds het eind van de jaren tachtig diverse typen van werklozen onderscheiden, waaronder de conformisten, de calculerenden, de teruggetrokken en de consumptieven (o.a. Engbersen 1990, De Witte 1992, Kops 1993). Ook in het SCP-rapport *Een bestaan zonder baan* (Hoff & Jehoel-Gijsbers 1998) is een typologie van werklozen geconstrueerd, gebaseerd op een aantal opvattingen van werklozen over werk en werkloosheid, hun zoekgedrag en hun beleving van de eigen situatie. Met behulp van een latente klasse-analyse zijn drie typen werklozen geïdentificeerd, welke zijn benoemd als respectievelijk de 'conformisten', de 'adaptieven' en de 'kieskeurigen'. De conformisten, die 45% van de totale groep werklozen vormen, zijn relatief sterk op betaalde arbeid gericht, zoeken actief naar een baan en zijn ontevreden met hun situatie als werkloze. Adaptieven (28%) lijken zich daarentegen te hebben aangepast aan hun situatie; zij zijn slechts in geringe

* Stella Hoff is werkzaam bij het Sociaal en Cultureel Planbureau en verricht onderzoek op het gebied van armoede en van sociale zekerheid

mate op arbeid gericht, vertonen een gemiddelde mate van zoekgedrag en hebben een positieve beleving van hun leefsituatie. De kieskeurigen (27%), ten slotte, hechten relatief veel belang aan betaalde arbeid, maar doen zeer weinig moeite om werk te vinden en zijn tevreden met hun werkloosheidssituatie.

Ook in het beleid wordt inmiddels algemeen onderkend dat er verschillende 'soorten' werklozen zijn. Het is nauwelijks meer een punt van discussie dat beleidsmaatregelen dienen te worden afgestemd op de diversiteit van de doelgroep. Dit heeft bijvoorbeeld geresulteerd in de zogenaamde 'fasering' van werklozen, gebaseerd op hun 'afstand' tot de arbeidsmarkt. Deze categorisering geschiedt aan de hand van kenmerken als leeftijd, opleiding, werkervaring en duur van de uitkeringsafhankelijkheid. De fase waarin iemand wordt ingedeeld, bepaalt in belangrijke mate de intensiteit en de vorm van bemiddeling naar betaald werk door Arbeidsvoorziening.

In tegenstelling tot werklozen worden arbeidsongeschikten, zowel in onderzoek als in het beleid, meestal als een homogene groep beschouwd. Dit is des te opmerkelijker omdat arbeidsongeschikten een beduidend omvangrijkere groep vormen dan werklozen en hun diversiteit naar een aantal objectieve achtergrondkenmerken, zoals leeftijd en geslacht, weinig onderdoet voor die van de werklozen. Ook de mate en aard van de arbeidsongeschiktheid lopen sterk uiteen. Het is dan ook aanneemelijk dat er tussen arbeidsongeschikten, evenals bij werklozen het geval is, aanzienlijke verschillen bestaan in de beleving van en de reactie op het verlies van werk. Voor zover de reacties op arbeidsongeschiktheid echter überhaupt zijn bestudeerd, gebeurt dit veelal met het doel ze te vergelijken met de reacties op werkloosheid en wordt zelden gezocht naar verschillen tussen subgroepen van arbeidsongeschikten. Indien wel wordt gesproken over onderlinge verschillen, houden deze voornamelijk verband met de duur van de arbeidsongeschiktheid (Jehoel-Gijsbers 1989, Jehoel-Gijsbers & Heinen 1991).

De reïntegratie van arbeidsongeschikten vormt de laatste jaren een belangrijk speerpunt van het overheidsbeleid. Dit komt onder andere tot uiting in de onlangs in werking getreden wet Pemba (Premiëdifferentiatie en marktwerking bij arbeidsongeschiktheidsver-

zekeringen) (TK 1996/1997) en de wet REA (Reïntegratie van Arbeidsgehandicapten) (TK 1997/1998). In deze regelingen wordt echter evenmin rekening gehouden met de onderlinge verschillen tussen (gedeeltelijk) arbeidsongeschikten. Iedereen aan wie het label 'arbeidsgehandicapte' wordt toegewezen, behoort tot de doelgroep van het reïntegratiebeleid (zie ook Berendsen et al. 1998). Dit zou ten koste kunnen gaan van de effectiviteit van het beleid. Meer inzicht in de diversiteit van de groep arbeidsongeschikten zou er dan ook toe kunnen bijdragen dat het reïntegratiebeleid beter kan worden afgestemd op de specifieke mogelijkheden en belemmeringen van verschillende categorieën arbeidsongeschikten.

In deze bijdrage wordt getracht dit inzicht te verschaffen door een typologie te construeren die op arbeidsongeschikten van toepassing is. Aan de hand van gegevens over opvattingen ten aanzien van arbeid en sociale zekerheid en over de beleving van de huidige situatie wordt onderzocht of er binnen de categorie arbeidsongeschikten subgroepen kunnen worden onderscheiden, die elk een eigen reactiepatroon vertonen.

Tevens wordt nagegaan in hoeverre de typen arbeidsongeschikten vergelijkbaar zijn met de subgroepen die binnen de categorie werklozen zijn gevonden (zie Hoff & Jehoel-Gijsbers 1998). Hiertoe wordt niet alleen gekeken naar de antwoorden op de kenmerken die de basis van de typologie vormen, maar ook naar de omvang en de samenstelling van de gevonden subgroepen. In feite wordt hiermee onderzocht of de gevolgen van niet-werken hetzelfde zijn voor arbeidsongeschikten als voor werklozen. Het is moeilijk op voorhand uitspraken hieromtrent te doen. Enerzijds verkeren beide groepen in een situatie waarin men te maken heeft met uitkeringsafhankelijkheid, een verminderd inkomen, het wegvallen van sociale contacten en een verandering in dagindeling. Anderzijds is er sprake van een duidelijk verschil tussen de twee groepen in startpositie. Immers, waar werklozen zich uitsluitend hoeven aan te passen aan hun niet-werkende situatie, hebben arbeidsongeschikten een dubbele taak. Zij hebben niet alleen hun werk verloren, maar moeten tevens leren omgaan met een verslechterde gezondheid.

Ten slotte wordt antwoord gegeven op de vraag of de gevonden typen arbeidsongeschik-

ten onderling verschillen op een aantal achtergrondkenmerken. Daarbij gaat het zowel om demografische kenmerken als om de arbeidsmarktpositie, de gezondheid en de sociale contacten van arbeidsongeschikten.

De respondenten

Voor de beantwoording van de onderzoeksvragen wordt gebruik gemaakt van gegevens uit het onderzoek Leefsituatie Werkenden en Werklozen (LWW), dat is gehouden in het voorjaar van 1995. Het LWW'95 betreft een enquête onder werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden in de leeftijd van 18 tot 65 jaar. De totale steekproef omvat 1786 respondenten. Gevraagd is onder meer naar opvattingen over arbeid, het zoeken naar nieuw werk en de bereidheid daarbij concessies te doen en de beleving van de eigen leefsituatie.

Tot de groep arbeidsongeschikten behoren diegenen die ten minste 15% arbeidsongeschikt zijn verklaard en niet of minder dan 12 uur per week werken. In totaal gaat het in de responsgroep om 209 mannen (56%) en 162 vrouwen (44%). De gemiddelde leeftijd is gelijk aan 50.5 jaar, maar 40% van de arbeidsongeschikte respondenten is 55 jaar of ouder. Het opleidingsniveau is vrij laag: bijna 60% heeft alleen basisonderwijs of een opleiding op lbo- of mavo-niveau genoten. Gemiddeld is men sinds 8.5 jaar arbeidsongeschikt, waarbij het in ruim driekwart van de gevallen gaat om een volledige (80 tot 100%) arbeidsongeschiktheid. Ten slotte vormen allochtonen, inclusief Surinamers en Antillianen, zo'n 10% van de totale groep¹.

De variabelen

Net als bij de werklozen gebruikelijk is, vormen subjectieve variabelen zoals opvattingen en belevingen de basis van de typologieconstructie. De data staan helaas geen rechtstreekse replicatie van de typologie van werklozen toe, aangezien niet alle variabelen waarop deze is gebaseerd, ook aan alle arbeidsongeschikten zijn voorgelegd. De bevindingen met betrekking tot de vergelijkbaarheid van de gevonden subgroepen arbeidsongeschikten met de typen die onder de werklozen zijn aange-

troffen, dienen dan ook met enige voorzichtigheid te worden geïnterpreteerd. De typologieconstructie van arbeidsongeschikten zal worden gebaseerd op vijf kenmerken, die hieronder kort worden besproken.

Arbeidsethos

Het begrip arbeidsethos heeft betrekking op de mate waarin men de morele plicht tot werken onderschrijft. Het arbeidsethos is gemeten door middel van tien vragen, zoals 'werken is alleen maar een manier om geld te verdienen' en 'werken moet altijd op de eerste plaats komen, ook als het minder vrije tijd betekent'. Voor de typologieconstructie is gebruikgemaakt van de gemiddelde score op de tien items, waarbij deze zodanig zijn gehercodeerd dat een hogere gemiddelde score duidt op een sterker arbeidsethos.

Gerichtheid op het eigenbelang

De laatste jaren heeft in de politieke discussie nogal eens de bezorgdheid doorgeklonken dat er sprake zou zijn van normvervaging als het gaat om de plicht tot arbeid en het gebruik van de sociale zekerheid. Daarbij deed het begrip 'calculerende burger' zijn intrede, waarmee men doelt op personen die erop gericht zijn zo lang mogelijk en maximaal gebruik te maken van uitkeringsrechten. Of er onder arbeidsongeschikten sprake is van zo'n calculerende houding tegenover het stelsel van sociale zekerheid wordt hier gemeten door middel van de schaal voor 'self-serving orientation'. Deze schaal levert informatie over de mate van gerichtheid op het eigenbelang en de bereidheid ten behoeve van dit eigen belang de normen en regels te overtreden. Hij bestaat uit tien vragen, zoals 'het is moeilijk vooruit te komen als je het al te nauw neemt' en 'wetsovertreding is niet erg, als je maar niet gepakt wordt'. Een hogere gemiddelde score duidt op een hogere mate van gerichtheid op het eigenbelang.

Houding tegenover het ontvangen van een uitkering

De arbeidsongeschikte situatie houdt onder meer in dat men afhankelijk is van een WAO-en/of AAW-uitkering². Hoewel de meeste arbeidsongeschikten van mening zijn dat zij recht hebben op die uitkering, heeft een deel van hen er toch moeite mee. Ruim 25% zegt het gevoel te hebben hun hand te moeten op-

houden, terwijl 44% meldt dat anderen hen aankijken op het feit dat zij een uitkering ontvangen. In de analyse wordt het antwoord op het item 'ik heb het gevoel mijn hand te moeten ophouden' gebruikt als indicator van de mate waarin men de uitkeringsafhankelijkheid als een last ervaart. Een hogere score duidt daarbij op instemming met de uitspraak.

Sociale uitsluiting

Een belangrijke functie van werken is dat men in contact komt met collega's en andere werkrelaties. Het wegvallen van een baan kan dan ook leiden tot een gevoel van sociale uitsluiting. De UCLA (Russell et al. 1978) meet de mate van ervaren eenzaamheid en bestaat uit zes uitspraken, zoals 'er zijn mensen met wie ik goed kan praten' en 'ik voel mij van andere mensen geïsoleerd'. Voor de typologie is de gemiddelde score berekend, waarbij een hogere score duidt op sterkere eenzaamheidsgevoelens.

Tevredenheid met het leven

De laatste variabele op basis waarvan wordt getracht te komen tot een typologie van arbeidsongeschikten, betreft de tevredenheid met diverse aspecten van de eigen leefsituatie. Ten aanzien van twaalf levensaspecten, zoals de financiële situatie, de dagelijkse bezigheden, de gezondheid en de naaste familieleden, is gevraagd in hoeverre men tevreden of ontevreden is. Vervolgens is het gemiddelde over alle terreinen berekend, waarbij een hogere score duidt op een hogere mate van tevredenheid.

Alle variabelen zijn, alvorens zij in de analyse zijn opgenomen, gedichotomiseerd op basis van de mediane waarde. Op die manier is sprake van een groep respondenten met een relatief zwak arbeidsethos en een groep met een sterk ethos, van een groep die wel en een groep die niet op het eigenbelang gericht is, et cetera. In totaal zijn er 32 combinaties van antwoorden mogelijk³.

De analyse

Om tot een typologie te komen is gebruikgemaakt van latente klasse-analyse. Bij deze analysetechniek geldt als uitgangspunt dat er een gemeenschappelijke latente variabele is, die de

relaties tussen een aantal manifeste variabelen kan verklaren. In het onderhavige geval wordt derhalve verondersteld dat arbeidsongeschikten met (vrijwel) identieke antwoordpatronen een gemeenschappelijk achterliggend kenmerk hebben. Op grond van deze veronderstelling worden zij vervolgens aan dezelfde subgroep toegewezen. Op deze wijze wordt nagegaan of de totale groep arbeidsongeschikten nader kan worden ingedeeld in een aantal min of meer homogene klassen.

De latente klasse-analyse is uitgevoerd met behulp van het programma Winmira (Von Davier 1996), waarbij vier modellen zijn getoetst. In het eerste model wordt verondersteld dat arbeidsongeschikten één grote homogene groep vormen en dat er geen nader onderscheid in verschillende typen kan worden gemaakt. In het tweede, derde en vierde model geldt de aanname dat er twee, respectievelijk drie of vier typen arbeidsongeschikten kunnen worden onderscheiden.

Typen arbeidsongeschikten

Een indeling in drie latente klassen blijkt de beste oplossing te leveren⁴. De eerste klasse omvat 59% van de respondenten (zie Tabel 1). Deze groep kenmerkt zich vooral door de afwezigheid van het gevoel de hand te moeten ophouden en door een sterke mate van tevredenheid met de situatie. Gevoelens van eenzaamheid komen weinig voor, terwijl zowel het arbeidsethos als de gerichtheid op het eigenbelang tamelijk gering is. Al met al lijken de leden van deze groep zich te hebben aangepast aan de niet-werkende situatie. In de terminologie, die gebruikt is bij de typologie voor de werklozen, kunnen zij worden benoemd als 'de adaptieven'.

Klasse 2 is in vrijwel alle opzichten de tegenpool van klasse 1. De leden van deze groep, waartoe 21% van de respondenten behoort, hebben een zeer sterk arbeidsethos en zijn in hoge mate op het eigenbelang gericht. Ook voelen de betrokkenen zich nogal eens eenzaam en ervaren zij het ontvangen van een uitkering als negatief. Zij zijn dan ook duidelijk ontevreden met hun situatie. De arbeidsongeschikten in klasse 2 lijken nog het meest op de werklozen die in het eerdere rapport zijn getypeerd als 'conformisten'. In het geval van de

Tabel 1 Typologie van arbeidsongeschikten

	<i>Arbeidsethos</i>	<i>Self-serving orientation</i>	<i>Gevoel hand te moeten ophouden</i>	<i>Sociaal isolement</i>	<i>Tevredenheid</i>
Latente klasse					
1 (59%)	-	-	---	--	+++
2 (21%)	+++	+++	++	++	--
3 (20%)	---	0	-	+++	---

0 Tussen 45 en 55% van die klasse heeft een hoge of lage score.

+/- Tussen 55 en 65% van die klasse heeft een hoge, respectievelijk lage score.

++/- Tussen 65% en 75% van die klasse heeft een hoge, respectievelijk lage score.

+++/- Ten minste 75% van die klasse heeft een hoge, respectievelijk lage score.

Bron: SCP (LWW'95)

werklozen refereert deze term echter vooral aan de door de samenleving opgelegde plicht tot arbeid en het zoeken naar werk, een plicht die voor veruit de meeste arbeidsongeschikten niet geldt. Daarom worden de leden van klasse 2 hier benoemd als 'de ontevreden'.

De arbeidsongeschikten in klasse 3 lijken op die in klasse 2 wat hun gevoelens van sociale geïsoleerdheid en ontevredenheid met de situatie betreft. Net als degenen in de 'adaptieve' groep (klasse 1) zijn de betrokkenen echter nauwelijks op arbeid gericht, getuige het feit dat een ruime meerderheid van hen een zwak arbeidsethos heeft en het krijgen van een uitkering ook niet als 'hand ophouden' ervaart. Dit alles doet vermoeden dat de betrokkenen zich uit de maatschappij uitgestoten voelen en zichzelf als reactie daarop volledig van de arbeidsmarkt hebben afgewend. Deze klasse wordt dan ook benoemd als 'de teruggetrokken'.

De hierboven beschreven latente klassen zijn het resultaat van een analyse waarbij alle arbeidsongeschikten zijn betrokken. De toewijzing van respondenten aan een bepaalde klasse geschiedt op basis van kansen. Een aantal respondenten heeft echter een antwoordpatroon dat niet zeer expliciet bij een van de drie klassen behoort. Wanneer een strenger selectiecriteria wordt gehanteerd⁵, heeft de classificatie nog betrekking op 73% van de arbeidsongeschikten. Van hen behoort nog steeds ruim de helft (57%) tot de 'adaptieven', terwijl de aandelen 'ontevreden' en 'teruggetrokken' nu 16, respectievelijk 27% bedragen.

Zoals bij de bespreking van de drie onderscheiden klassen reeds is aangegeven, corresponderen de eerste twee subgroepen met eerder gevonden typen werklozen. Wel zijn er duidelijke verschillen in omvang: onder werklo-

zen is de adaptieve groep beduidend kleiner, terwijl het ontevreden (conformistische) type juist vaker voorkomt (28, respectievelijk 45% van de totale groep werklozen) dan onder arbeidsongeschikten.

De achtergrondkenmerken van de drie groepen

In het hiernavolgende wordt nagegaan welke verschillen er bestaan tussen de drie typen arbeidsongeschikten ten aanzien van een aantal achtergrondkenmerken. Naast de gebruikelijke demografische kenmerken als sekse en leeftijd, gaat het daarbij om kenmerken die van belang zijn in verband met het reïntegratiebeleid van de overheid. De resultaten hebben betrekking op de respondenten die volgens het strenge criterium aan een van de klassen zijn toegewezen.

Demografische kenmerken

De drie onderscheiden groepen arbeidsongeschikten blijken van elkaar te verschillen naar leeftijd en huishoudenssituatie (zie Tabel 2). Jongere arbeidsongeschikten (in de leeftijd tot 45 jaar) behoren relatief weinig tot de 'adaptieven', maar zijn vooral onder de 'teruggetrokken' te vinden. Met name 55-plussers komen vaak onder de 'adaptieven' voor, waarbij mag worden aangenomen dat de gedachte dat zij hun bijdrage aan het arbeidsproces reeds hebben geleverd, een rol speelt.

Ook personen zonder thuiswonende kinderen, zowel mannen als vrouwen, behoren relatief vaak tot de 'adaptieven'. Het feit dat men geen gezin hoeft te onderhouden, zorgt er blijkbaar voor dat men vrede heeft met de niet-werk-

kende situatie. Ten aanzien van arbeidsongeschikten met kinderen is sprake van een seksverschil, waarbij mannen met name voorkomen bij de 'ontevredenen' en vrouwen eerder bij de 'teruggetrokkenen'. Hier lijkt de kostwinnersgedachte zich te doen gelden; mannen voelen zich meer verantwoordelijk voor het huishoudensinkomen en blijven daardoor sterk gericht op arbeid, terwijl vrouwen geneigd zijn zich geheel uit het arbeidsproces terug te trekken.

Overigens worden er tussen de drie typen arbeidsongeschikten geen verschillen naar sekse geconstateerd indien de aanwezigheid van kinderen buiten beschouwing wordt gelaten. Evenmin is er sprake van een samenhang tussen de typologie en het opleidingsniveau of de etniciteit.

De arbeidsmarktpositie

De drie onderscheiden typen arbeidsongeschikten zijn ook onderling vergeleken op een aantal kenmerken, die verband houden met hun arbeidsmarktpositie. Het gaat hier om de mate van arbeidsongeschiktheid, de duur van de arbeidsongeschiktheid en het oordeel over de kans op werk voor 'de gemiddelde arbeidsongeschikte'. De analyseresultaten staan gepresenteerd in Tabel 3.

Wat betreft het arbeidsongeschiktheidspercentage blijkt dat volledig arbeidsongeschikten zich vaker van de arbeidsmarkt hebben afgewend dan gedeeltelijk arbeidsongeschikten. In vergelijking met deze laatsten zijn volledig arbeidsongeschikten vaker te vinden onder de 'adaptieven' en de 'teruggetrokkenen', de twee typen die een zwak arbeidsethos hebben en die het ontvangen van een uitkering betrekkelijk weinig als een last ervaren.

Er wordt net geen statistisch significante samenhang gevonden tussen de typologie en de duur van de arbeidsongeschiktheid. De bevindingen suggereren echter dat degenen die reeds langere tijd, ten minste vijf jaar, uit het arbeidsproces zijn verdwenen, relatief vaak tot de 'teruggetrokkenen' behoren. Blijkbaar heeft een aanzienlijk deel van hen moeite de situatie te accepteren en voelt men zich sociaal geïsoleerd en ontevreden met het leven.

Een meerderheid van de arbeidsongeschikten (59%) is van mening dat de kans op werk voor iemand in hun positie zeer klein is. Er zijn echter onvoldoende aanwijzingen dat deze groep tot een ander type behoort dan degenen die optimistischer zijn over de mogelijkheid weer aan de slag te kunnen.

Tabel 2 Demografische kenmerken van de drie typen arbeidsongeschikten (in procenten)

	<i>adaptieven</i>	<i>ontevredenen</i>	<i>teruggetrokkenen</i>	<i>totaal</i>	<i>p-waarde</i>
Sekse					0,16
man	58	12	30	100	
vrouw	59	19	22	100	
Leeftijd					0,00
18 t/m 34 jaar	38	19	43	100	
35 t/m 44 jaar	41	20	39	100	
45 t/m 54 jaar	52	20	28	100	
55 t/m 64 jaar	76	10	14	100	
Opleiding					0,17
basisonderwijs	54	23	23	100	
lbo/mavo	61	18	21	100	
mbo/havo	57	11	32	100	
hbo/universiteit	74	4	22	100	
Etniciteit					0,26
autochtoon	60	15	25	100	
allochtoon	42	26	32	100	
Huishoudenssituatie					0,01
man met kinderen	41	35	24	100	
vrouw met kinderen	43	5	52	100	
man zonder kinderen	64	15	21	100	
vrouw zonder kinderen	62	14	25	100	

Bron: SCP (LWW'95)

Tabel 3 Arbeidsmarktpositie van de drie typen arbeidsongeschikten (in procenten)

	<i>adaptieven</i>	<i>ontevredenen</i>	<i>teruggetrokkenen</i>	<i>totaal</i>	<i>p-waarde</i>
Mate van arbeidsongeschiktheid					0,02
volledig arbeidsongeschikt	61	12	27	100	
gedeeltelijk arbeidsongeschikt	52	28	21	100	
Duur arbeidsongeschiktheid					0,06
5 jaar of minder	65	20	15	100	
5 t/m 10 jaar	60	12	28	100	
meer dan 10 jaar	48	20	32	100	
Inschatting arbeidsmarktkansen					0,11
zeer slecht	52	19	29	100	
slecht, redelijk of (zeer) goed	67	14	19	100	

Bron: SCP (LWW'95)

Gezondheidskenmerken

Arbeidsongeschikten verschillen onderling in de mate waarin zij gezond of ongezond zijn. In het LWV'95 is de gezondheid op verschillende wijzen gemeten. Allereerst is gevraagd of zij regelmatig last hebben van 11 specifieke klachten, zoals pijn in de borst of hartstreek, gevoel van moeheid of hoofdpijn. De items vormen tezamen een verkorte versie van de VOEG-schaal (Dirken 1967). Tevens is gevraagd in hoeverre men zich in het dagelijks leven door zijn of haar gezondheid belemmerd voelt, waarbij de vijf antwoordmogelijkheden uiteenlopen van 'nooit' tot 'altijd'. Ten behoeve van de huidige analyses zijn enkele categorieën samengevoegd, waardoor het aantal mogelijke antwoorden tot drie is teruggebracht. De laatste meting van de gezondheid betreft het oordeel over de eigen gezondheid, waarbij de antwoorden variëren van 'slecht' tot '(heel) goed'. Tabel 4 toont

de samenhang tussen deze gezondheidsmetingen en de drie typen arbeidsongeschikten.

De gezondheid blijkt duidelijk met de typologie samen te hangen. Gesteld kan worden dat relatief gezonde arbeidsongeschikten vooral behoren tot de 'adaptieven'. Degenen die een gering aantal klachten melden, zich zelden door hun gezondheid belemmerd voelen en een gunstig oordeel over die gezondheid hebben, zijn veelal tevreden met hun leven en voelen zich nauwelijks sociaal geïsoleerd. Blijkbaar vormen hun gezondheidsproblemen geen belemmerende factor bij het leggen en onderhouden van contacten met familie, vrienden en kennissen of, meer in het algemeen, bij het (opnieuw) inrichten van hun dagelijks leven.

Arbeidsongeschikten met een slechte gezondheid zijn daarentegen vooral te vinden onder de 'teruggetrokkenen', die zich kenmerken door een zwak arbeidsethos, sterke gevoe-

Tabel 4 Gezondheidskenmerken van de drie typen arbeidsongeschikten (in procenten)

	<i>adaptieven</i>	<i>ontevredenen</i>	<i>teruggetrokkenen</i>	<i>totaal</i>	<i>p-waarde</i>
Aantal gezondheidsklachten					0,00
3 klachten of minder	82	8	11	100	
4 t/m 6 klachten	55	18	27	100	
7 klachten of meer	36	23	41	100	
Gevoel door gezondheid te worden belemmerd					0,00
nooit / af en toe	78	6	16	100	
vaak	58	15	27	100	
zeer vaak / altijd	45	23	32	100	
Oordeel over eigen gezondheid					0,00
slecht	35	21	44	100	
niet zo best	52	24	24	100	
gaat wel	60	14	26	100	
(heel) goed	77	7	16	100	

Bron: SCP (LWW'95)

lens van eenzaamheid en een geringe mate van tevredenheid met het leven. Deze bevinding suggereert dat het zwakke arbeidsethos van dit type het gevolg is van een aanpassingsproces. Immers, aangezien men vanwege de slechte gezondheid duidelijk niet langer in staat is tot werken, is het voor de eigen gemoedsrust maar beter om het verrichten van arbeid helemaal niet meer belangrijk vinden. De fysieke problemen zullen in veel gevallen echter ook een verminderde mobiliteit tot gevolg hebben, waardoor het afleggen van visites, het bezoeken van sociale gelegenheden en het ondernemen van andere activiteiten die het leven veraangenamen, wordt bemoeilijkt.

Sociale contacten

Tot slot is onderzocht of de drie typen arbeidsongeschikten van elkaar verschillen in hun sociale contacten. Gezien het feit dat zowel de 'ontevredenen' als de 'teruggetrokkenenen' zich kenmerken door sterke eenzaamheidsgevoelens, valt te verwachten dat beide groepen in dit verband minder gunstige resultaten laten zien dan de 'adaptieven'. Interessant wordt het met name wanneer er ook verschillen blijken

te bestaan tussen deze twee typen onderling.

De enquête bevat verscheidene vragen met betrekking tot de sociale relaties van arbeidsongeschikten, waaruit ten behoeve van de huidige analyses een selectie is gemaakt. Allereerst is gevraagd naar de frequentie van het contact met familie en met vrienden en of men deze contactfrequentie voldoende acht. Ook is, onder meer door middel van het antwoord op de uitspraak 'ik heb een leuke kennissenkring hier in de buurt', nagegaan in hoeverre men zich in de buurt voelt thuishoren. Ten slotte bieden de antwoorden op vragen over deelname aan vrijwilligerswerk en over lidmaatschappen van recreatieve verenigingen of van een kerkgenootschap, inzicht in de mate van maatschappelijke participatie. In Tabel 5 staan de bevindingen gepresenteerd.

Zoals de tabel laat zien, hebben de 'adaptieven' een actiever sociaal leven dan de 'ontevredenen' of de 'teruggetrokkenenen'. Hoewel niet alle samenhangen statistisch significant zijn, bevat het eerstgenoemde type in overeenstemming met de verwachting relatief veel arbeidsongeschikten die veelvuldig contact hebben met hun familie en vrienden en die ook in hun

Tabel 5 Sociale contacten van de drie typen arbeidsongeschikten (in procenten)

	<i>adaptieven</i>	<i>ontevredenen</i>	<i>teruggetrokkenenen</i>	<i>totaal</i>	<i>p-waarde</i>
Frequentie contact met familie					0,07
1 keer per week of meer	64	13	24	100	
minder dan 1 keer per week	50	22	28	100	
Frequentie contact met vrienden					0,01
1 keer per week	67	12	21	100	
minder dan 1 keer per week	48	21	31	100	
Wil meer contact met familie					0,01
ja	38	25	38	100	
nee	63	14	23	100	
Wil meer contact met vrienden					0,00
ja	24	22	54	100	
nee	66	15	19	100	
Leuke kennissen in de buurt					0,00
ja	70	14	16	100	
nee	39	19	43	100	
Vrijwilligerswerk					0,07
ja	67	14	19	100	
nee	53	17	30	100	
Lid van tenminste 1 vereniging					0,09
ja	66	15	19	100	
nee	53	16	30	100	
Lid van een kerk					0,04
ja	66	13	21	100	
nee	50	19	32	100	

Bron: SCP (LWW/95)

buurt een kennissenkring hebben opgebouwd. Bovendien beoefenen de 'adaptieven' vaker verschillende vormen van maatschappelijke participatie. Tussen de 'ontevreden' en de 'teruggetrokken' zijn eveneens verschillen zichtbaar, waarbij de laatsten slechter af lijken te zijn. Met name de resultaten met betrekking tot de behoefte aan contact met vrienden en de mate waarin men zich in de buurt voelt thuis horen, maken dit duidelijk. In beide gevallen behoren degenen met een ongunstige score beduidend vaker tot de 'teruggetrokken' dan tot de 'ontevreden'. Ook in verband met de maatschappelijke participatie komt deze tendens naar voren. Opnieuw zijn degenen die geen vrijwilligerswerk verrichten, geen lid zijn van een vereniging en zichzelf niet tot een kerkgenootschap rekenen, vooral te vinden onder de 'teruggetrokken'. Dit alles versterkt de indruk dat het hier gaat om een groep die zich van de samenleving uitgesloten voelt en hierop reageert door zich nog verder uit de maatschappij terug te trekken.

Slotbeschouwing

In deze bijdrage is nagegaan welke typen arbeidsongeschikten kunnen worden onderscheiden, welke kenmerken met deze typen verband houden en in hoeverre zij vergelijkbaar zijn met de groepen, die onder werklozen zijn gevonden (zie Hoff & Jehoel-Gijsbers 1998). Voor de constructie van de typologie is gebruik gemaakt van gegevens van arbeidsongeschikten over hun arbeidsethos, de mate van gerichtheid op het eigenbelang, het gevoel hun hand te moeten ophouden, eenzaamheidsgevoelens en tevredenheid met diverse levensaspecten. Op basis van deze vijf variabelen zijn de arbeidsongeschikten ingedeeld in drie min of meer homogene categorieën, die zijn benoemd als respectievelijk 'de adaptieven', 'de ontevreden' en 'de teruggetrokken'.

De 'adaptieven' kenmerken zich onder meer door een hoge mate van tevredenheid met het leven, een geringe mate van ervaren eenzaamheid en een vrij zwak arbeidsethos. Het gaat hier relatief vaak om oudere, volledig arbeidsongeschiktverklaarden, die niet (meer) de zorg hebben voor minderjarige kinderen. Tevens voelen 'adaptieven' zich verhoudingsgewijs gezond en leiden zij een actief sociaal leven.

De 'ontevreden' arbeidsongeschikten zijn sterk op arbeid gericht, voelen zich sociaal uitgesloten en zijn ontevreden met hun situatie. Bovendien heeft een ruime meerderheid van hen het gevoel de hand te moeten ophouden. In deze groep treft men naar verhouding veel mannen met kinderen en gedeeltelijk arbeidsongeschikten aan.

Ook de leden van de derde groep, de 'teruggetrokken', voelen zich sterk eenzaam en beleven hun situatie als negatief. Veruit de meesten van hen hebben echter een zwak arbeidsethos, terwijl slechts een minderheid het ontvangen van een uitkering als 'hand ophouden' ervaart. Binnen deze groep zijn jongeren en vrouwen met kinderen oververtegenwoordigd, evenals personen met ernstige gezondheidsklachten en met relatief weinig sociale contacten.

Twee van de onderscheiden typen arbeidsongeschikten corresponderen met de eerder gevonden typen werklozen. Binnen beide groepen niet-werkenden is een adaptieve categorie gevonden, terwijl de 'ontevreden' sterk overeenkomen met degenen die bij de werklozen zijn benoemd als 'conformisten'. Er is echter een duidelijk verschil geconstateerd in de omvang van de twee corresponderende categorieën. Onder arbeidsongeschikten zijn ruim tweemaal zo veel 'adaptieven' te vinden als onder werklozen (57, respectievelijk 28% van de betreffende groep), terwijl het 'ontevreden/conformistische' type juist aanzienlijk minder vaak voorkomt (16, respectievelijk 45%). Het lijkt aannemelijk dat dit te maken heeft met het toekomstperspectief van de betrokkenen. Arbeidsongeschikten hebben over het algemeen, door hun gezondheidstoestand maar ook vanwege hun gemiddeld hogere leeftijd en het feit dat zij vaak al een aantal jaren geen deel uitmaken van het arbeidsproces, minder kans op herintreding op de arbeidsmarkt dan werklozen. Zij worden daardoor meer dan werklozen 'gedwongen' hun leven opnieuw in te richten vanuit de gedachte dat hun niet-werkende situatie permanent is. Een ander verschil tussen de arbeidsongeschikten en werklozen heeft betrekking op de samenstelling van de betreffende subgroepen. Bij de werklozen behoren bijvoorbeeld vooral vrouwen tot de 'adaptieven', terwijl bij de 'adaptieve' arbeidsongeschikten sprake is van een vrijwel gelijke verdeling van de seksen. Ook zijn de 'conformisten' onder de werklozen relatief vaak van

het mannelijk geslacht, laag opgeleid en/of van Turkse of Marokkaanse afkomst, terwijl sekse, opleiding en etniciteit bij de 'ontevreden' arbeidsongeschikten geen enkele rol spelen.

Een en ander leidt tot de conclusie dat de reacties van arbeidsongeschikten op het verlies van hun baan niet zomaar kunnen worden gelijkgesteld aan die van werklozen, ondanks het feit dat bepaalde reactiewijzen in beide groepen voorkomen.

In de inleiding is de relevantie van een typologie van arbeidsongeschikten voor het beleid beargumenteerd. In regelingen gericht op de reïntegratie van arbeidsongeschikten, zoals de wet REA, worden de betrokkenen veelal als één homogene groep beschouwd. De gevonden typologie geeft echter aan dat dit niet terecht is. De doelgroep van de maatregelen ter bevordering van de herintreding op de arbeidsmarkt, de gedeeltelijk arbeidsongeschikten, blijkt verhoudingsgewijs vaak te worden aange troffen onder de 'ontevredenen'. Vanuit beleids oogpunt is dit gunstig, aangezien de 'ontevreden' arbeidsongeschikten zich onder meer kenmerken door een sterk arbeidsethos, een negatieve beleving van het ontvangen van een uitkering en ontevredenheid met de huidige situatie. Het feit dat bovendien vooral mannen met thuiswonende kinderen binnen dit type worden aangetroffen, maakt dat juist deze groep ontvankelijk zal zijn voor inspanningen hen weer aan een baan te helpen. Echter, hoewel gedeeltelijk arbeidsongeschikten in vergelijking met volledig arbeidsongeschikten relatief vaak tot deze reïntegratie-gewillige groep behoren, treft men het grootste deel van hen aan onder de 'adaptieven' en de 'teruggetrokkenen'. Deze twee klassen hebben zich van de arbeidsmarkt afgewend en lijken aanzienlijk minder bereid hier weer naar terug te keren. Het gegeven dat zich onder de 'adaptieven' een relatief groot aantal 55-plussers bevindt en dat de 'teruggetrokkenen' veelal reeds langdurig arbeidsongeschikt zijn en hun eigen gezondheid als ronduit slecht ervaren, vormen daarbij extra belemmeringen.

In de praktijk worden dergelijke (zeer) moeilijk te integreren arbeidsongeschikten, net als bij werklozen, beschouwd als 'fase 4'-cliënten en niet in bemiddeling genomen. Aangezien zij theoretisch echter wel verdien capaciteit hebben en derhalve sollicitatieplichtig zijn,

kan dit op den duur ongunstige gevolgen hebben voor de uitkering (Bergsma & Mullenders 1998). Men kan zich afvragen of het wel terecht is om gedeeltelijk arbeidsongeschikten als werklozen te behandelen. De belemmeringen waarmee zij te kampen hebben, zullen immers, zelfs al gaat het om lichtere klachten, vaak op het gehele dagelijks leven van invloed zijn. De grens tussen het gedeelte dat men arbeidsongeschikt is en het gedeelte dat men werkloos is, kan dan ook niet altijd even duidelijk worden getrokken. Wanneer het bovendien gaat om personen met een grote afstand tot de arbeidsmarkt, zoals oudere of langdurig arbeidsongeschikten, zou kunnen worden overwogen de sollicitatieplicht en de bijbehorende sanctiemaatregelen voor hen te versoepelen.

Al met al lijkt een individuele benadering van arbeidsongeschikten de meest geëigende methode om het reïntegratiebeleid te doen slagen. Tijdens intakegesprekken kan aan de hand van diverse kenmerken zowel de objectieve als de psychologische afstand tot de arbeidsmarkt worden vastgesteld. Daarmee wordt duidelijk in hoeverre de betrokkene 'bemiddelbaar' is en welke vorm van begeleiding naar de arbeidsmarkt nodig zou zijn. In een aantal gevallen, met name indien het gaat om een 'teruggetrokkene', zal blijken dat betaald werk geen zinvolle optie meer is. Eventuele maatregelen dienen zich dan eerder te richten op de compensatie van het verlies van de sociale functie van arbeid. In dit verband kan vooral worden gedacht aan het stimuleren van het verrichten van vrijwilligerswerk en andere vormen van maatschappelijke participatie.

Noten

- 1 Vergelijking met gegevens uit het Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek 1995 (SCP 1995) duidt erop dat hier sprake is van een lichte ondervertegenwoordiging van alloctonen. In het AVO is 13% van degenen met een AAW- of WAO-uitkering van buitenlandse afkomst.
- 2 Inmiddels, per 1 januari 1998, is de AAW vervangen door de Wajong (Wet arbeidsongeschiktheidsvoorziening Jonggehandicapten) en de WAZ (Wet Arbeidsongeschiktheidsverzekering Zelfstandigen).
- 3 De keuze voor dichotomisering van de variabelen is vooral gebaseerd op de praktische reden het aantal cellen te beperken. Nu zijn er in to-

- taal $2 \times 2 \times 2 \times 2 \times 2 = 32$ combinaties van antwoorden mogelijk; indien de oorspronkelijke antwoordcategorieën zouden worden gehandhaafd, zou dit aantal oplopen tot $5 \times 5 \times 5 \times 3 \times 5 = 1875$.
- 4 De 'goodness of fit' van de vier respectievelijke modellen blijkt uit de volgende toetsingswaarden:
- model 1 (1 latente klasse): AIC-index = 2339
 - model 2 (2 latente klassen): AIC-index = 2284
 - model 3 (3 latente klassen): AIC-index = 2276
 - model 4 (4 latente klassen): AIC-index = 2284
- De AIC-index wordt gebruikt voor de onderlinge vergelijking van modellen. Deze index houdt rekening met de mate waarin een model past bij de geobserveerde data en met het aantal geschatte parameters. Aangezien de AIC-index zo laag mogelijk dient te zijn, verdient in dit geval model 3 de voorkeur.
- 5 Het gaat hier om respondenten met een antwoordpatroon dat een kans van meer dan 0,75 heeft om tot een bepaalde klasse te behoren.

Literatuur

- Bakke Wight, E. (1934), *The unemployed man, a social study*. Dutton, New York.
- Berendsen, L., J.C. Burger, J.B.I. Koehler & P.M. Spijkerboer (1998), *Augustusrapportage arbeidsongeschiktheidsverzekeringen 1998. Een overzicht van ontwikkelingen tot begin 1998*. College van toezicht sociale verzekeringen, Zoetermeer.
- Bergsma, E.N. & P. Mullenders (1998), *Bemiddeling in perspectief. De uitvoering van de arbeidsbemiddeling van gedeeltelijk arbeidsongeschikten in de periode 1995-1997*. College van toezicht sociale verzekeringen, Zoetermeer.
- Von Davier, M. (1996), *Winmira V1.74. A program system for analyses with the Rasch model, with the Latent Class analysis and with the Mixed Rasch model*. IPN - Institute for Science Education, Kiel.
- Dirken, J.M. (1967), *Het meten van 'stress' in industriële situaties*. Groningen.
- Eisenberg, P. & P.F. Lazarsfeld (1938), The psychological effects of unemployment. In: *Psychological bulletin*, 35, blz. 358-390.
- Engbersen, G. (1990), *Publieke bijstandsgeheimen; het ontstaan van een onderklasse in Nederland*. Stenfert Kroese, Leiden/Antwerpen.
- Hoff, S.J.M. & G. Jehoel-Gijsbers (1998), *Een bestaan zonder baan. Een vergelijkende studie onder werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden (1974-1995)*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk.
- Jehoel-Gijsbers, G. (1989), *Geen betaalde baan... en dan? Reacties van uitkeringsontvangenden onderzocht*. Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg.
- Jehoel-Gijsbers, G. & A. Heinen (1991), *Mentale incongruentie en arbeidsmarktgedrag. Resultaten van panel-onderzoek*. Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg.
- Kops, Y. (1993), *Flexibele starters. De transitiefase naar volwassenheid van jongeren in een onzekere arbeidsmarktsituatie*. Stenfert Kroese, Leiden/Antwerpen.
- Merton, R.K. (1967), *Social theory and social structure*. The Free Press, New York.
- Russell, D., L.A. Peplau & M.L. Ferguson. Developing a measure of loneliness. In: *Journal of personality assessment*, 42, blz. 290-294.
- SCP (1995), *Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek 1995*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk.
- TK (1996/1997), *Wet premiedifferentiatie en marktwerking bij arbeidsongeschiktheidsverzekeringen*. Tweede Kamer, vergaderjaar 1996-1997, 24 698.
- TK (1997/1998), *Wet op de (re)integratie arbeidsgehandicapten*. Tweede Kamer, vergaderjaar 1997-1998, 25 478.
- Witte, H. de (1992), *Tussen optimisten en teruggetrokken. Een empirisch onderzoek naar het psycho-sociaal profiel van langdurig werklozen en deelnemers aan de Weer-Werkactie in Vlaanderen*. HIVA, Leuven.